

Ingvar Johansson

Förnuftets pris

Ingen ideologi tycks vara helt fri från blindade fläckar. Ofta finner man fläckarna på olika ställen i olika ideologier, men det händer att de dominerande ideologierna delar en viss blindhet. På ett i efterhand märkligt sätt kan hela kulturer ta något för givet som inte alls är givet. Idag är vi väl många som undrat hur båda de stora progressiva ideologierna, socialismen och liberalismen, kunde betrakta luft, vatten och råvarutillgångar som outsynliga resurser. Förmodligen är svaret enkelt intill trivialitet: Teoretiskt insedda begränsningar får aldrig genomslag förrän de får praktiska konsekvenser. Något måste ha hänt för att nödvändigheten av åtgärder skall kunna bli praktisk verklighet.

När de blindade fläckarna inte bara blir synliga utan också praktiskt signifikanta, då vrider sig historien en aning. En ny kurs tas ut även om vinkelskillnaden är liten. Att naturen inte är en obegränsad resurs tillhör det här seklets upptäckter. I den här uppsatsen skall jag argumentera för att vi står inför en liknande upptäckt om förnuftet. Också förnuftet har sin begränsning.

De poänger jag skall göra drabbar (likt upptäckten av naturens begränsningar) på det ideologiska planet både socialism och liberalism. Trots alla skillnader är både (vi) socialister och liberaler förnuftsoptimister. Om, enligt den klassiska liberalismen, hushållen använder förnuftet och maximerar sin nytta eller behovstillfredsställelse, och om företagen använder förnuftet och maximerar sin profit, så kommer marknadsmekanismens osynliga hand att leda till den bästa av alla möjliga världar. Detta kan förnuftet bevisa. Läs Adam Smith.

Även om, säger den klassiske socialisten, både hushåll och företag handlar helt förnuftigt utifrån individualistiska utgångspunkter, så producerar inte marknaden välfärd. Detta kan förnuftet bevisa. Läs Karl Marx. Marknaden producerar utsugning, ojämlikhet och ekonomiska kriser. Marknaden måste ersättas av en genomskinlig planekonomi. Ett styrande kollektivt förnuft måste ersätta individualism och marknadsanarki.

Med detta sagt, nu till själva frågan: Vari består förnuftets begränsning?

Att se sig själv i ögonen

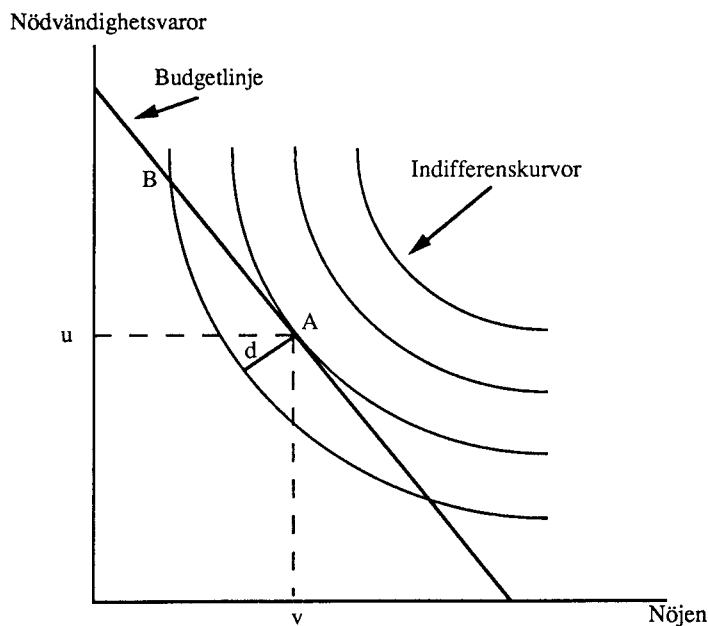
Vårt tal om och kring förnuftet är bemängt med metaforer från det visuella området. Att förstå liknas vid att se. Vi ser t ex att ett bevis är riktigt, och vi kan *inse* hur en sak är beskaffad. Jag skall därför börja med ett påpekande om synen: Vi kan aldrig se våra egna ögon och det egna seendet. I spegeln ser vi bara spegelbilden av ögat, inte ögat. Det förblir alltid med nödvändighet osynligt. En liknande begränsning vidlåter, skall jag nu visa, liberalismens hjälte *homo economicus*; i fortsättningen kallad HE. Han kan nämligen *omöjligen optimera sitt optimerande*. Allting kan inte optimeras.

Antag att vi har den traditionella neoklassiska lärobokssituationen. HE försöker optimera på en marknad med endast två varutyper; en varukorg bestående av nödvändighetsvaror och en av nöjen. Han gör sig medveten om hur hans preferenssystem ser ut, han skaffar sig information om varupriserna och han kontrollerar sin inkomst. Därefter gör han sin rationella kalkyl och optimerar sin behovstillfredsställelse. I ett koordinatsystem där koordinataxlarna utgörs av de två varutyperna med sina priser, ritar han in sina indifferenskurvor (alla punkter på en viss sådan kurva ger samma behovstillfredsställelse, men ju längre bort från origo en kurva ligger desto större blir tillfredsställelsen), drar sin budgetlinje (varje punkt på en sådan linje representerar köp där alla pengar används), ser efter var denna tangerar en indifferenskurva, och läser utifrån denna punkt (pkt A i figur 1) av hur mycket han skall köpa av respektive vara (dvs u och v). Dessa punkter representerar den maximalt möjliga tillfredsställelsen för HE. Sedan köper han motsvarande kvantiteter.

I ovanstående lilla berättelse kan vi urskilja två typer av arbete, informationsinsamlingsarbete och kalkyleringsarbete. Jag skall begränsa diskussionen till kalkyleringsarbetet. Detta arbete tar med nödvändighet en viss tid, även om tiden kan vara mycket kort. Allt arbete har i princip ett pris eller ett värde. Teoretiskt sett döljer sig i den skisserade lärobokssituationen alltid en kalkyleringskostnad även om den är praktiskt försumbar. Ur ett teoretiskt perspektiv kan vi alltid ställa frågan huruvida kalkyleringen är värd den tid den tar.

Vad skall kalkyleringstiden ställas mot? Antag att HE tycker att kalkyleringsarbetet är trist. Hans behovstillfredsställelse skulle då faktiskt kunna bli större om han avstod från att försöka optimera den. En minskad behovstillfredsställelse via varumarknaden skulle kunna kompenseras av att den trista kalkyleringen inte längre behövde göras.

Figur 1

Antag att HE, om han inte gjorde en kalkyl, spontant skulle hamna i punkt B i figur 1. Han skulle då förlora en behovstillfredsställelse som motsvarar avståndet (d) mellan de två indifferenskurvor som tangerar respektive skär punkterna A och B. Men eftersom kalkylen är trist att göra kan teoretiskt sett det arbete som krävs för att förflytta sig från B till A vara ekvivalent med lust- eller nyttoförlusten d . Kalkyleringen skulle till och med kunna minska den totala behovstillfredsställelsen.

För att avgöra hur kalkyleringsarbetet faktiskt förhåller sig till varukorgarna, behövs det en ny kalkyl med tre koordinataxlar. De nya indifferenskurvorna (egentligen: indifferensytorna) måste förbinda inte bara den behovstillfredsställelse som de två varutyperna ger, utan också den (negativa) tillfredsställelse som kalkyleringsarbetet ger. Tyvärr är inte ens detta tillräckligt. För att verkligen optimera sitt handlande borde HE också ta hänsyn till det nya och trista kalkyleringsarbete som krävs för denna *andra* kalkyl. Men försöker han göra det krävs naturligtvis ett nytt kalkyleringsarbete, en *tredje* kalkyl. En oändlig regress uppstår. Teoretiskt sett kan därför HE inte optimera sitt eget optimerande.

Samma typ av regress uppstår även om vi antar att HE älskar sitt kalkyleringsarbete. Detta arbete kan då ställas mot inkomsten. Minskad inkomst genom minskad arbetstid kan kanske kompenseras av noggrannare kalkyler, dvs ökad kalkyleringstid. Kalkyleringen antas ju nu i sig ge behovstillfredsställelse.

Den kritik av den neoklassiska teorin som vill byta ut "optimizing" mot "satisficing" ändrar heller inte på det principiella resonemanget. Också en "satisficing agent" lägger ner tid på kalkylering trots att han gör en enklare kalkyl. Resonemangen ovan kräver enbart att kalkyleringsarbete finns och tar tid.

Den teoretiska oändliga regressen måste i praktiken brytas. Vad som då sker är att HE handlar utan att säkert veta om hans sista kalkyl var värd att göra. Han kan inte optimera sitt optimerande, liksom han inte heller kan se sitt seende.

Det kalkylerande förnuftet har alltså teoretiskt sett en begränsning. Nästa fråga är om begränsningen är eller har blivit praktiskt signifikant. Jag tror svaret är jakande.

Det moderna hushållet i den avancerade kapitalismen möter ett hav av extraerbjudanden, extrapriser, rabattcheckar och bonussystem. Tiden det tar att optimera inköpen är alls inte självklart värd den tid optimeringen tar. Räntekapitalistens situation har blivit likartad. Mängden av av olika typer av sparkonton, obligationer, pensionsförsäkringar, inflationsbeständiga placeringar, etc., gör (skulle jag tro) kalkyleringstiden högst märkbar. För de kapitalistiska storföretagen är problemet hur mycket deras finansavdelningar får kosta. Vem beräknar det?

Tyvänn löser sig inte problemet om homo economicus blir socialist. Antag att HE blir chef för GOSPLAN och lägger ner hela sin själ och allt sitt förnuft i syfte att ge hela befolkningen maximal behovstillfredsställelse. Att planera ekonomin tar också här tid och kostar pengar. Vem och med vilken kalkyl skall det avgöras huruvida planeringsmyndigheten är över- eller underdimensionerad? Den oändliga regressen spökar överallt. Och det helt oberoende av eventuell byråkratisk tröghet och ineffektivitet. Finns det någon lösning?

Den andres ögon

Varje mynt har två sidor. Också mitt resonemang. Vi kan inte se våra egna ögon, men jag kan se dina och du mina. Något liknande gäller för vår kalkylerande man, HE. En ekonom som observerar honom och vill

fö
sj
d.

n
k
n
v
a
a
c
v
j
c

förklara hans beteende kan räkna ut den kalkyleringskostnad som HE själv omöjligen kan få tag på. Ekonomen, den utanförstående, kan därför i princip ta reda på om HE *faktiskt* handlade optimalt eller inte.

På det samhällliga planet innebär tanken om "den andres ögon" att man låter utanförstående forskare försöka bedöma rationaliteten och kostnaden av det egna agerandet. Forskarna finner då ibland att kostnaderna var befogade, ibland att de inte var det. Men i båda fallen har vi naturligtvis forsknings- eller utredningskostnader. Forskningsarbetet kostar pengar. Den regress jag pekat ut försvinner inte därför att man låter någon annan studera en själv. Regressen förskjuts bara över på den andre. Vem skall avgöra om forskningskostnaderna var värda det resultat de gav? Även om den aktör som låter sig analyseras inte själv behöver stå för kostnaden, så finns ur samhällelig synpunkt en kostnad.

Ett markant drag i välfärdsstaternas utveckling är det ökade utredningsarbetet. Administrationen strävar efter att bli allt mera perfekt och rationell, dvs att förbättra sitt kalkylerande förnuft. Men detta kräver bättre beslutsunderlag, bättre kostnadsanalyser och bedömning av många alternativa handlingsvägar. Saker som tar tid och som kostar pengar – för någon. Den fråga som idag pressar på, är frågan om de som försöker förverkliga denna effektivitet tar hänsyn till att förnuftet är en begränsad resurs.

Vad som jag menar hänt, eller åtminstone håller på att hända, kan jag kanske klargöra med en analogi. Våra minnen är ofta fria resurser, dvs de uppstår av sig själva utan extra arbete. Den som vill kan förstås förbättra minnet genom att lägga ner arbete på att tänka igenom vad han varit med om. Men eftersom vi är ganska dåliga på att skapa skarpa minnesbilder av det förflutna, så är bilder alltid till stor hjälp. Skall vi verkligen komma ihåg hur det förflutna såg ut behöver vi tekniska uppfinningar. En sådan är kameran.

Ett vanligt minne, t ex av en fest, uppstår utan någon intervention i den ursprungliga situationen. Men skall du ha ett fotografi till hjälp för minnet måste du normalt påverka situationen. Ställer du dig upp med kameran ändrar du festen en aning. I vår mediadominerade värld är denna effekt mycket påtaglig. Vid många arrangemang är det omöjligt för åskådarna på platsen att se allt vad som händer därför att det finns en hord av kamera- och TV-män mellan dem själva och den egentliga händelsen. *De flesta tidningsbilder avbildar inte vad åskådarna på platsen såg, utan vad åskådarna skulle ha sett om fotograferna inte hade varit där.* På motsvarande sätt tar många forskare och utvärderare

fram den samhällliga kostnad som skulle varit den reella kostnaden om inte de själva också hade funnits.

Förnuftets begränsning är av annat slag än naturens, men den får likartade konsekvenser på det ekonomiska planet. Likheten uttrycks av följande sentens: Försöker man minska kostnaderna utöver en viss gräns ökar man istället kostnaderna. För den som är blind för begränsningen kan goda avsikter få förödande konsekvenser.

Det förnuft som inte ser sin begränsning blir ett oförnuft. Det förnuftiga förnuftet inser sin begränsning, vare sig det är liberalt eller socialistiskt.